

УДК 811.161.2'367.5

С. А. Красножен

ПОНЯТТЯ ФУНКЦІЇ, СУБ'ЄКТ І ПРЕДИКАТ, ТЕМА Й РЕМА В ЇХ ВІДНОШЕННЯХ

У статті висвітлюється поняття функції в його різних синтаксичних значеннях. Розмежовуються поняття мови й мовлення, їх зв'язок з базовими функціями мови, суб'єктом і предикатом, темою й ремою, валентністю й актантами, мінімальними схемами речень.

Ключові слова: функція, суб'єкт, предикат, тема, рема.

The article deals with the notion of function in its different syntactical meanings. The author distinguishes the language and speech, their interrelations with basic functions of language, with subject and predicate, theme and rheme, valency and actant, minimal schemes of sentences.

Key words: function, subject, predicate, theme, rheme.

Треба звернути увагу на те, що лінгвісти інших синтаксичних напрямків пристосовують свої концепції в напрямку функціоналізму. Ця ситуація приводить до існування логічно вмотивованих і невмотивованих поєднань різних теорій з функціональною концепцією [6: 5].

Поняття "функція" (лат. *functio* виконання, діяльність) визначається як: 1) обов'язок, коло діяльності; призначення; 2) специфічна

діяльність тваринного або рослинного організму, його органів, тканин і клітин; 3) *мат.* відповідність між змінними величинами; залежна змінна величина [11: 570—571]. Це походить від дієслова *fungor*, *fungi* здійснювати, виконувати, функціонувати. Цікаво, що з таким цільовим розумінням функції, глибоко опрацьованим празькою лінгвістичною школою, спорідненим є й семіотичне витлумачення функції (ґрунтується на знаковій теорії). Протиставляються компоненти: "засіб — мета" (форма — функція) і "означаюче — означуване" (форма — значення). Отже, під функцією може розумітися й вираження позамовного змісту, тобто те саме значення.

Глосематики (Л. Єльмслев та ін.) надали поняттю функції математичного значення відношення, трактували її як залежність. Але тут математизоване поняття функції якоюсь мірою спрямоване на відбиття сутності мови, виявляючи роль того чи іншого мовного елемента в комунікативному акті [6: 15—16].

У науці часто буває так, що вчені протягом тривалого часу застосовують у неявному вигляді певне поняття. Однак через відсутність назви воно зустрічається під різними виглядами, а одні й ті ж міркування повторюються кожного разу знову. І лише коли воно отримало ім'я, усі помічають, що вже давно працювали з ним. Введення нового терміна приводить до уточнення відповідного поняття, звільнення його від усього випадкового й неістотного [5: 17]. Загальновизнаним стало визначення математичного терміна "функція" лише в ХІХ ст. [5: 21].

І. Р. Вихованець вводить таке визначення терміна "синтаксична функція": "Синтаксична функція відображає поведінку частини (тобто меншої одиниці) у системі певного цілого (тобто з певного погляду більшої одиниці), елемента-субстрата функції в середовищі" [6: 5].

Носієм функції може бути будь-яка з синтаксичних одиниць: це синтаксичне слово, словосполучення, речення, середовище функціонування яких — позамовна ситуація, насамперед денотативна. Але найчастіше досліджується речення як основна синтаксична одиниця в його проекції на позамовну ситуацію. Тут не випадково вживається слово "проекція". І. Р. Вихованець пише, що функції речення порізнному визначаються й це зумовлено акцентуванням відповідного аспекту. Можливі три функціональні підходи [6:5—6].

1. Функцією речення є вказівка на описувану ним ситуацію. Це універсально логічне трактування семантичної структури речення, типовим прикладом якого виступає "відмінкова граматики" Ч. Філлмора.

Лінгвіст зосереджує свою увагу тільки на пропозиції, що утворена дієслівним предикатом і його іменними аргументами. Такі функції відображають один з типів реальних ситуацій. Інші синтаксичні концепції також орієнтовані на відтворення семантичної структури речення у зв'язку із структурою ситуації. Характерний недолік зазначених теорій становить акцентування універсального логіко-семантичного або денотативного аспекту й деякий відхід від реальних семантичних структур речення в конкретних мовах [6: 6]. За сучасними уявленнями, буття є суперечливою єдністю впорядкованості й хаосу [17: 3].

2. Функцією речення є його роль у тексті. Речення, які входять до складу тексту, мають відносну автономність [6: 6].

Це висвітлюється і в ґрунтовному дослідженні "Сучасна українська літературна мова: Синтаксис" (К., 1972). В усіх мовах основною одиницею мовлення є речення. Найголовнішою з цих ознак є притаманна всім мовам функціональна й формальна автономність речення, яка сприяє виразному відмежуванню кожного речення від сусідніх у контексті. У разі відсутності контексту така автономність дозволяє окремому реченню самостійно виконувати роль закінченого висловлення. Функціональна й формальна автономність речення як основної одиниці мовлення знаходить свій прояв і в тому, що при членуванні висловлення на окремі речення не виявляється ніяких зовнішніх ознак, котрі свідчили б про будь-яку підпорядкованість одного речення в контексті іншому, внаслідок того всі речення даного висловлення якого завгодно великого обсягу вичленовуються з контексту на єдиному, постійному рівні членування. Формальна автономність речення зумовлюється високим ступенем його внутрішньої формальної організації, яка надає йому характеру цілісної структури.

Окреме речення, що розглядається у відриві від безпосередньої ситуації мовлення чи контексту, навіть при збереженні всіх його формальних властивостей, як зазвичай значною мірою втрачає свою конкретність і семантичну визначеність, перетворюючись у вираз, здатний набувати різних значень. Але й поза мовною ситуацією чи контекстом будь-яке речення зберігає свою приналежність до сфери мовлення, залишаючись ніби копією безпосереднього прояву мовлення [15: 10-11].

Мова й мовлення знаходяться в діалектичному зв'язку, вони перебувають у таких відношеннях: це — сфери; реальні явища; поняття; дихотомія; об'єкти; потенція й реалізація; модуси (модус — лат. *modus* — різновид, прояв, норма, спосіб чого-небудь [11: 314]).

Цікаво, що XIX ст. не вміло й не хотіло розрізняти мову як систему й мовлення як процес [18: 37], на відміну від визначення математичної функції.

Різні за структурою самостійні речення у складі тексту приєднуються одне до одного й розгортають побудову тексту відповідно до закономірностей формування думки. Отже, речення як складники тексту пов'язуються переважно за змістом. Таким чином, зміст другого речення продовжує й розвиває зміст першого, зміст третього — зміст другого і т. д., доки не буде завершено дану мікротему тексту. У структурі тексту кожне речення виконує певну функцію, є необхідним його компонентом [6: 6—7].

3. Функціональним аспектом речення є його актуальне членування, і це відображає інформативне спрямування висловлення. Такий актуальний, комунікативний аспект стосується передусім теморемних відношень у висловленні. Коли речення перетворюється у висловлення, великої ваги набуває смислове членування, істотне для даної ситуації. Адже актуальне членування залежить від комунікативного завдання. Проте останнім часом деякі функціоналісти втрачають інтерес до ідеї актуального членування речення, вважаючи, що цей підхід нерідко ґрунтується на надто суб'єктивних началах [6: 7].

Якщо вважати цей підхід спрямованим на мовленнєвий модус, тоді відмітимо, що мовлення розгортається в часі й реалізується в просторі, а мова не має цих параметрів. Мовлення контекстно й ситуативно зумовлене, мова ж не залежить від обставин спілкування. Мовлення з об'єктивною дійсністю співвідносне й може характеризуватися з погляду істинності або хибності, до мови такий підхід неможливий [10: 204]. Саме у мовленні поняття істинності або хибності можна вважати суб'єктивним началом. Пор. у магазині: *У вас є / фасовані вершки?* — *Немає.* (Виділення теми й реми позначено скісною лінією). *Він /хороша людина.* Зауважимо заздальгідь, що відрізненню істинності / хибності підлягає саме рема.

Як уявляється, усі підходи до вивчення функціонального синтаксису людині прагматично потрібні. Актуальний (розгортання теморемних відношень) і структурний (формально-синтаксичний, закономірності організації зв'язного мовлення) підходи пов'язуються насамперед із забезпеченням комунікативної функції; логікоорієнтований (побудова думки як відображення у свідомості відношень предметів, їх властивостей і якостей) і аналоговий (опосе-

редковане відображення як зовнішнього, так і внутрішнього світу людини) — із забезпеченням когнітивної функції [6: 7].

Інакше кажучи, як передати певну особливу інформацію (когнітивна функція) слухачеві залежно від умов спілкування (комунікативна функція)? Як зазвичай, "в конкретних висловленнях-реченнях усі чотири аспекти перебувають у невіддільній єдності, а їх ізольоване вивчення передбачає глибше пізнання їх специфіки" [6: 7].

У сучасному мовознавстві саме ономазіологічний підхід (від змісту до форми) нерідко вважають власне-функціональним. Граматика для мовця (граматика активна) базується на принципі "від функції до форми" [6: 10].

І навпаки. У психолінгвістиці при сприйнятті мовлення для носія мови не завжди важливо, у якій синтаксичній формі подається фраза. Головне для нього — це смисл, що стоїть за нею, та ситуація, яка зафіксована в ній, і якраз вона здійснює основний вплив на запам'ятовування мовленнєвої інформації [2: 96]. Комунікативний акт може бути втіленим не тільки в мовленнєвому повідомленні, але й в експресивному жесті, у картинці, у тому чи іншому умовному сигналі й т.д., які теж треба розглядати як повідомлення [8: 13].

Суб'єкт і предикат належать до модусу мови, тема й рема — до модусу мовлення.

Саме в логіці, яка у класичному вигляді займається тільки мовленням як таким, уживаються саме терміни суб'єкта й предиката. "Яка з названих груп (група граматичного підмета чи група граматичного присудка) виражає суб'єкт судження (логічний підмет), а яка — предикат (логічний присудок), можна визначити лише за контекстом або за логічним наголосом в акті мовлення. ...Це пояснюється тим, що в процесі пізнання головним питанням, як правило, є те, якою властивістю наділити предмет думки, що йому присудити (звідси — "присудок"). Це особливо переконливо виявляється в полеміці, коли опоненти, говорячи про одне і те саме (тому **група слів** [підкреслено нами. — С. К.], яка позначає предмет думки, і не наголошується), але наділяючи його різними властивостями, підвищують голос саме на тій групі слів, яка характеризує предмет думки, тобто виражає предикат судження" [17: 68].

Так само і в модусі мовлення. Актуальне членування висловлення автономне. Воно не співвідносне з граматичним членуванням речення. Це проявляється передусім у тому, що актуальне членування висловлення завжди бінарне, у той час як граматичне членування речен-

ня передбачає будь-яку кількість членів. Речення будь-якого обсягу актуально членуються на тему й рему [13: 707]. За членами речення не закріплені будь-які певні функції: створити тему й рему можуть різні члени речення (висловлення) самостійно або у сполученнях: *Розмова відбулася; Мій брат/лікар* [13: 708].

Однак частотність реалізації цих можливостей у підмета і присудка різна. Для підмета типова функція теми, звичайно він або сам складає тему, або входить в неї; функцію реми підмет виконує рідко. Для присудка, навпаки, типова функція реми, причому в поширених реченнях один присудок зазвичай не складає рему — він творить комплексну рему. Таким чином, автономність актуального членування речення (висловлення) не означає певної некоординованості його з граматичним членуванням. Але така координованість простежується лише як загальна тенденція, вона не має характеру жорсткої обумовленості.

Більш тісно, ніж з формальною організацією, актуальне членування речення пов'язано з його смисловою організацією. Для семантичного суб'єкта типова функція теми, для предиката — функція реми. Зв'язок актуального членування речення з семантичною структурою речення яскраво проявляється в тому, що в реченнях, де семантичний суб'єкт — форма непрямого відмінка іменника, а підмет утворює з присудком єдиний семантичний комплекс — предикат, темою звичайно буває форма непрямого відмінка: *їм / оволоділа незрозуміла тривога; У мене/з'явилися сумніви* [13: 709].

Речення не може бути без реми, яка складає його комунікативний центр. Присутність же теми в ньому не обов'язкове. Тематична частина висловлення може не бути експліцитно вираженою, якщо вона, будучи носієм "даного", відома з контексту [13: 707].

Суб'єкт і предикат, тема й рема протипоставлені за такими ознаками.

Суб'єкт і предикат. У логіці: логічний підмет — логічний присудок; поняття про предмет думки — поняття про ту властивість предмета думки, наявність якої у ньому стверджується чи заперечується (судження) [17: 11, 65]; предмет — певна ознака [7: 153].

У мовознавстві предикат походить від лат. *praedicatum* — сказане. Предикативність речення пов'язана з валентністю. Л. Теньєр виділив лівобічну валентність, виразником якої є перший актант — суб'єкт дії чи носій стану (**Мене** / *лихоманить*; **Мені** / *подобається*) [9: 309—311].

Тема й рема. У мовознавстві: вихідна (те, про що говориться) — власне інформативна (те, що повідомляється); основа, дане, відо-

ме — ядро, нове, невідоме (*Завтра / вирушаємо в турпохід; Декана звуть / Євген Михайлович*) [9:314]; основа і предукована частина [3: 147]; відоме й повідомлюване [1: 155].

Ю. С. Степанов писав, що в старих індоєвропейських мовах (у латині) діяло так зване правило підмета, згідно з яким предикат, якщо він був виражений іменем, не міг бути конкретніше, більш індивідним, ніж суб'єкт. І тому на питання "*Хто це?*" (*Quis est?*), що вимагало ототожнення, у латині давалася відповідь не "*Ця*", а "*Яє*" [14: 172].

Так і в логіці. "В суб'єкті такого судження мислиться певна множина предметів, а в предикаті — властивість, яка належить чи не належить цим предметам, або відношення між ними" [17: 71].

Те, що предикати в психіці існують якось інакше, ніж імена — це природно. В історії письма часто особливою трудністю було осмислення дієслова як самостійного слова, бо дієслово зазвичай мислиться як ланка, що пов'язує суб'єкт і об'єкт.

У досліджах однієї з радянських лабораторій було показано, що при розпізнаванні зорово обстежуваних ситуацій людина діє шляхом дихотомічного розділення "областей невизначеності", але предикати, вірогідно, визначаються першими. Напр., зображається такий малюнок: лисиця ловить сачком метелика, а поруч стоїть козеня. При 40 мілісекундах, відведених на упізнання, людина нічого не бачить; при 80 м/сек каже, що "хтось підняв щось на когось"; при 160 м/сек бачить сачок і якусь тварину; і тільки при 320 м/сек розпізнає лисицю [14: 139-140].

Отже, "дієслово — це частина мови, що позначає дію або стан предмета як процес" [16: 265], а це вказує на обов'язкову категорію часу дієслова. У логіці простий дієслівний присудок завжди можна перетворити на іменний складений, і при цьому з'явиться зв'язка "є" [17: 67].

Н. Д. Арутюнова пише, що ідентифікуюча семантика спрямована до просторового параметра світу, предикатна — організована часовою віссю. Між цими семантичними типами немає прірви, їх поєднує міст, перекинутий процесами транспозиції, взаємообміном тощо. У першому випадку важливо бути знайомим з реальністю, у другому — з системою виражених мовою понять [14: 113].

Як немає прірви між суб'єктом і предикатом в модусі мови, так і немає прірви між суб'єктом і предикатом з однієї сторони, і темою й ремою в модусі мовлення — з іншої. Вживання конкретних імен зумовлено онтологією світу, вживання їх семантичних предикатів —

гносеологією [4: 114]. Тема й рема утворюють східні процеси, але в модусі мовлення.

В українській мові виділяються сім видів речень відносно наявних предикатів із їх валентністю: від шестивалентних до нульових валентних, напр.: *Андрій привіз вантаж братові машиною з міста у село — Світає*. В останньому реченні предикат поєднується із суб'єктом, що має нульове вираження [6: 41—43]. Ось чому серед усіх синтаксем (актантів) саме суб'єкт є постійним.

У мінімальних схемах речень завжди є присутніми або дієвідмінювані форма дієслова, зв'язка (іменники, прикметники, прислівники, номінативні речення) або інфінітив дієслова. Тобто все те, що має категорію часу відносно до акта мовлення [13: 637].

Усі ми живемо в чотиримірному світі.

Продуктивність (здатність породжувати безкінечну кількість нових повідомлень, що мають значення, використовуючи обмежене число елементів, оскільки індивідуальні значення довільні) і переніс (можливість передавати інформацію про предмети, віддалені в часі й просторі), як здається, притаманні тільки людині [12: 115].

Ключем до вирішення проблеми походження мови "є ідея переходу від тваринних звуків стадної стимуляції до людських звуків суспільної регуляції" [9: 73].

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. — К.: Академія, 2004. — 344 с.
2. Беянин В. П. Психолінгвістика. — М.: Флінта, 2003. — 229 с.
3. Валгіна Н. С. Синтаксис современного русского языка. — 2-е изд. — М.: Высшая школа, 1978. — 440 с.
4. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. — М.: Высшая школа, 1990. — 176 с.
5. Виленкин Н. Я. Функции в природе и технике. — 2-е изд. — М.: Просвещение, 1985. — 192 с.
6. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наукова думка, 1992. — 224 с.
7. Горский Д. П., Ивин А. А., Никифоров А. Л. Краткий словарь по логике. — М.: Просвещение, 1991. — 211 с.
8. Долинин К. А. Интерпретация текста. — М.: Просвещение, 1985. — 288 с.
9. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. — К.: Академія, 2006. — 336 с.
10. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. — К.: Академія, 2003. — 464 с.

11. Локшина С. М. Краткий словарь иностранных слов. — 9-е изд. — М.: Русский язык, 1987. — 632 с.
12. Палмер Дж., Палмер Л. Секреты поведения Homo Sapiens: Эволюционная психология. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. — 384 с.
13. Современный русский язык / Под. ред. В. А. Белошапковой. — 2-е изд. — М.: Высшая школа, 1989. — 800 с.
14. Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения: Семиологи-ческая грамматика. — М.: Наука, 1981. — 360 с.
15. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1972. — 516 с.
16. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. — 4-е видання. — К.: Вища школа, 2003. — 430 с.
17. Тофтул М. Г. Логіка. — К.: Академія, 1999. — 336 с.
18. Якушин Б. В. Гипотезы о происхождении языка. — М.: Наука, 1985. — 137 с.